

*Донець С. М.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри іноземних мов**Українського державного університету залізничного транспорту*

ДО ПИТАННЯ ПРО ЕВОЛЮЦІЮ ВИВЧЕННЯ МЕТАФОРИ: ВІД РИТОРИКИ ДО КОГНІТИВІСТИКИ

Анотація. Статтю присвячено аналізу еволюції вивчення метафори в рамках різних наукових шкіл і лінгвістичних напрямів: від античної риторики до сучасної когнітивної лінгвістики. Проблема метафори вийшла з ведення риторики, де вона спочатку існувала як один із тропів і засобів прикрасення мови, та переступила за межі літературознавства і лінгвістики. Цікаві результати були отримані на зіткненні прагмалінгвістики, психолінгвістики і когнітивної лінгвістики. Концепції метафори як взаємодії утворюючих її елементів і процесів стали перехідними від сприйняття метафори як чисто мовного явища до розгляду її як універсального когнітивного механізму. Теорія концептуальної метафори розглядає метафору як проєкцію знання про сферу-джерело на освоєвану сферу, результатом якої є якісь конкретні прояви цієї концептуальної проєкції (так звані субпроєкції). Кожна зі взаємодіючих сутностей має свій образно-асоціативний, імплікативний комплекс фонових знань і уявлень. Для лінгвістичних досліджень останніх років характерний інтерес саме до імпліцитної інформації, зокрема до імпліцитності метафори. Імпліцитність метафори пояснюється дією двох важливих для образного механізму факторів, а саме принципу економії та принципу загального протиставлення. Образ фактично є імплікативним, що дає змогу розглядати його в рамках логічних граматики як універсальну модель вивідного знання. Для того щоби проаналізувати різні види імпліцитної інформації, пропонується поняття імплікативного потенціалу образу (ІП). Під імплікативним потенціалом у роботі розуміється здатність образу імплікувати додаткову, неявно виражену інформацію предметно-логічного і суб'єктивно-оціночного характеру, що синтезується на основі універсальних відносин висновку, а саме імплікації, з опорою на одиниці різних мовних рівнів, а також знання світу й тексту, а також значною мірою визначає комунікативний експресивний ефект образу. Як для будь-якого об'єкта зі ймовірнісними межами, для ІП метафоричного образу може бути задана така структура: ядро (сіміляціонал), центр (внутрішньо образні імплікації) і периферія (інші, супутні імплікації), а також область зміни і варіювання.

Ключові слова: імплікативний потенціал, теорія інтеракції, імплікація, когнітивна метафора, антецедент, консеквент.

Постановка проблеми. У лінгвістичній науці проблема метафори, і як процесу, що створює нові значення мовних виразів в ході їх переосмислення, і як уже готового метафоричного значення, розглядалася здавна і завжди швидше як стилістичний засіб або художній прийом, рідше – як засіб номінації, ще рідше – як спосіб створення мовної картини світу, що виникає в результаті когнітивного маніпулювання вже наявними в мові

значеннями задля створення нового концепту, особливо для тієї сфери відображення дійсності, яка не надана у безпосередньому відчутті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття метафори викликало різноманітні дискусії протягом усієї історії літературознавчих, філософських та лінгвістичних досліджень. З часів Аристотеля, Ломоносова, Руссо і Гегеля цей феномен привертав увагу багатьох видатних умів. Ще Аристотель говорить: «щоб створити хорошу метафору, треба побачити подібності» [3, с. 51]. Його визначення метафори як перенесення іменника з однієї речі на іншу (всередині однієї категорії, тобто «рід – вид», «вид – рід» і «вид – вид», а також за аналогією категорій) лягло в основу класичного визначення метафори як перенесення імені одного предмета або явища на інший предмет або явище на основі подібності між ними.

Метою статті є розгляд еволюції вивчення метафори в рамках різних наукових шкіл і лінгвістичних напрямів, а також пропозиція моделі імплікативного розгортання метафори.

Виклад основного матеріалу. Незважаючи на безліч теорій метафори як явища, розбіжності щодо складових частин метафори невеликі. Трикомпонентна структура порівняння (primum, secundum і tertium comparationis) стала використовуватися і для метафори (метафора визначалася як приховане порівняння). У 30-і роки ХХ століття англійський літературознавець, лінгвіст, філософ і поет А. Річардс запропонував інші позначення для складових частин метафори, такі як “vehicle”, “tenor”, “ground” [5, с. 48], які закріпилися в так званому традиційному підході, який трактує метафору як трикомпонентну структуру: tenor – той предмет чи явище, для вираження поняття про який створюється образ; vehicle – предмет чи явище, що залучається для порівняння або зіставлення; ground – та ознака чи низка ознак, на підставі яких проводиться порівняння або зіставлення.

Під час вивчення метафори постійно зверталась увага на дві її функції. З одного боку, вона служить засобом позначення того, чому немає назви, з іншого боку, вона є засобом створення художньої мови. Традиція, що встановилася ще в епоху античності, підкреслювала особливо другу функцію метафори. Це яскраво виразив Цицерон: «Спочатку одяг придумали, щоб обергти себе від холоду, потім стали надівати, щоб прикрасити і ушляхетити тіло; так само і метафора, породжена недоліком, отримала розвиток заради насолоди» [3, с. 15].

Нині проблема метафори вийшла з ведення риторики, де вона спочатку існувала як один із тропів, та переступила за межі літературознавства і лінгвістики. В контексті філології та лінгвістики (включаючи прагмалінгвістику, психолінгвістику і когнітивну лінгвістику) теорію метафори розвивали такі вчені ХХ століття, як А. Річардс, Р. Якобсон, К. Бурк,

Л. Джонатан Коен, С. Левін, Дж. Лакофф, Р. Гіббс, У. Еко; в Росії цим питанням займалися О.О. Потебня, В.П. Григор'єв, Н.Д. Арутюнова, В.Н. Телія, С.М. Мезенин і багато інших науковців. В останні десятиліття (умовно – з початку 60-х років) проблема метафори стала хвилювати фахівців з логічної семантики. У їх дослідженнях, проведених з позицій цих галузей знання, були отримані нові відомості про роль метафори в процесах пізнання та організації знакових систем науки, техніки, мистецтва й природної мови. У центрі уваги опинилася діяльність людини, що забезпечує їй орієнтацію у світі, її практичне освоєння, пізнання і розуміння процесів, що відбуваються у зовнішньому і внутрішньому для неї світі.

Подальший розвиток теорії метафори спостерігається в тісному зв'язку з розвитком когнітивної лінгвістики, який досягав розквіту у 1980–1990-х роках. У цей час когнітивна лінгвістика посідає центральне місце серед напрямів дослідження всієї мовної системи. Когнітивна лінгвістика розглядає мову як когнітивну здібність людини, тобто як систему знаків, що є засобом формування й вираження думки, зберігання та організації знання в людській свідомості, обміну інформацією. У зв'язку з цим особливого значення набуває питання метафори в когнітивній лінгвістиці, де простежується її безпосередній зв'язок з мисленням і свідомістю. Висловлюється також точка зору, що саме метафора допомагає досягнути основи мислення й процеси формування як етноспецифічної картини світу, так і універсального образу світу.

Потрібно відзначити, що найбільших успіхів у досягненні та описі механізмів метафори досягли логічні граматики, що розглядають її як модель вивідного знання. Ідеї А. Річардса отримали своєрідне переломлення в роботах М. Блека. М. Блек підкреслював, що якщо у більшості мовних, тобто мертвих, метафор трикомпонентна структура, то в мовних метафорах апріорної подібності між поняттями немає. На його думку, метафори швидше створюють подібність, ніж стверджують заздалегідь наявну схожість. Принцип його підходу, відомого як «теорія взаємодії» (interaction theory), такий: «Творець метафори відбирає, підкреслює, пригнічує і організовує ознаки первинного значення, віртуально застосовуючи по відношенню до нього висловлювання, ізоморфні членам імплікативного комплексу (імплікації) вторинного значення» [8, с. 112]. Таким чином, число компонентів метафори становить два: агент і референт, а основа являє собою взаємодію між ними, породжує схожість.

В інтеракціоністичній концепції М. Блека і його послідовників передбачається взаємодія сутностей, від самого початку не схожих: «Буде більш правильним в деяких випадках говорити про те, що метафора створює подобу, ніж про те, що вона тільки формулює те, що вже існує» [8, с. 340]. П. Рікер пропонує виходити з того, що схожість народжується в процесі взаємодії, семантична близькість встановлюється незалежно від дистанції між основною та допоміжною сутностями [4, с. 440]. Метафора виступає як інтегратор, засіб об'єднання компонентів семантичного, лінгвокультурного простору і світу реальної, що стоїть за ним.

Макс Блек вдало визначив феномен метафори, назвавши її верхівкою затопленої моделі [8, с. 213], адже на поверхнево-синтаксичному рівні ми користуємось лише «буквальним» значенням, а сам процес його становлення відбувається на глибинно-семантичному рівні. Світ пізнають через порівняння. Вроджена властивість аналогії спонукає людину шукати подіб-

ність між найвіддаленішими предметами чи явищами. Людина «вловлює» подібність не тільки між тими предметами, що їх чуттєво сприймає, але й між конкретними реаліями та абстрактними явищами. Інколи дуже важко визначити закономірності чи хоча б тенденції, що виявляються у процесі формування кожної конкретної метафори. Спільний для всього людства процес сприйняття навколишнього світу, нагромаджені знання і досвід не завжди можуть пояснити походження більшості метафор. Якщо взяти до уваги національні відмінності у сприйнятті світу і в номінації, то це нерідко приводить до лабіринту.

Ідея Макса Блека про двокомпонентну структуру метафори розвивається сьогодні в напрямі когнітивної лінгвістики. Концепції метафори як взаємодії утворюючих її елементів і процесів стали перехідними від сприйняття метафори як чисто мовного явища до розгляду її як універсального когнітивного механізму. Джордж Лакофф, чия теорія концептуальної метафори вважається основоположною в англійській лінгвістиці, розглядає метафору як проєкцію (mapping) знання про сферу-джерело на освоєвану сферу, результатом якої є якісь конкретні прояви цієї концептуальної проєкції (так звані субпроєкції). [9, с. 219] Наприклад, проєкція A LOVE RELATIONSHIP IS A VEHICLE включає такі субпроєкції на рівні базових категорій: car – автомобіль (“we have a long bumpy road ahead of us”; “we are spinning our wheels”), train – поїзд (“we are off the track in our married life”), boat – човен (“we are just on the rocks now”; “our love is foundering”; «любовний човен розбився об побут»), plane – літак (“our relationship is just taking off; he bailed out before she gave birth to a baby”). Відповідно до теорії концептуальної метафори, в основі метафоризації лежить процес взаємодії між структурами знань (фреймами і сценаріями) двох концептуальних доменів, а саме сфери-джерела (source domain) і сфери-мішені (target domain). В результаті односпрямованої метафоричної проєкції (metaphorical mapping) зі сфери-джерела у сферу-мішень сформовані в результаті досвіду взаємодії людини з навколишнім світом елементи сфери-джерела структурують менш зрозумілу концептуальну сферу-мішень, що становить сутність когнітивного потенціалу метафори [9, с. 66]. Базовим джерелом знань, складових частин концептуальних доменів є досвід безпосередньої взаємодії людини з навколишнім світом, причому діахронічно первинним є фізичний досвід, який організовує категоризацію дійсності у вигляді простих когнітивних структур, тобто схем образів.

Метафорична проєкція здійснюється не тільки між окремими елементами двох структур знань, але й між цілими структурами концептуальних доменів. Припущення про те, що за метафоричної проєкції у сфері-мішені частково зберігається структура сфери-джерела, отримало назву гіпотези інваріантності (Invariance Hypothesis) [9, с. 113]. Завдяки цій властивості стають можливими метафоричні наслідки (entailments), які в метафоричному вираженні експліцитно не виражені, але виводяться на основі фреймового знання. Таким чином, когнітивна топологія сфери-джерела деякою мірою визначає спосіб осмислення сфери-мішені.

Метафора як феномен свідомості проявляється не тільки в мові, але й у мисленні, в дії. «Наша буденна понятійна система, в рамках якої ми думаємо і діємо, по суті своїй метафорична» [9, с. 25]. Такий підхід дав змогу остаточно вивести метафору за рамки мовної системи і розглядати її як феномен взаємодії мови, мислення й культури. Оскільки метафора є уні-

версальним знаряддям мислення і пізнання світу в усіх сферах діяльності, завдяки ній мова представляє систему в постійному перетворенні, при цьому обов'язково підкреслюється, що використання метафор – це характерна відмінність мови від штучних знакових систем. Вивчення метафори в порівняльно-типологічному аспекті дає величезний лінгвістичний матеріал. Воно дає змогу проникнути в загальні закономірності людського мислення, виявити типові асоціації і водночас визначити специфіку кожної мови, що відділяє його від загального. Типологічно метафору можна зіставити, як і усі інші факти мови, щодо форми, змісту і функціонування. Хоча теорія Лакоффа надзвичайно авторитетна на заході, у вітчизняній лінгвістиці традиційно розроблялася класична трикомпонентна модель метафори, а також ідея перенесення за подібністю.

Лінгвістичне пояснення з опорою на досягнення суміжних наук і перш за все концепції М. Блека знаходимо у В.Н. Телія. Можна припустити, що першопочтовком створення метафори служать задум і мета позначити щось усвідомлюване/оцінюване, але ще не усвідомлене, «недодумане». При цьому підставою цього процесу служить думка про світ, яка формується (предмет, явище). Відштовхуючись від наміру позначити щось людське, свідомість не просто «перебирає» випадкові зв'язки, але й «спрямовує» за допомогою фокусування з використанням принципу фіктивності дві сутності назустріч одна одній [6, с. 184].

Кожна із сутностей має свій образно-асоціативний (імплікативний, за М. Блеком) комплекс фонових знань і уявлень. Сфокусована, спрямована (антропометричний принцип) взаємодія комплексів проходить процес фільтрації (сфокусовані ознаки і асоціації проходять через фільтр «буквального значення»), в результаті чого утворюється новий метафоричний сенс.

Для лінгвістичних досліджень останніх років характерний інтерес до імпліцитної інформації і, зокрема, до імпліцитності метафори. Як відомо, характерною особливістю образу є його смислова ємність, здатність передавати великі обсяги інформації невеликою кількістю знаків і, як наслідок, імпліцитність значної частини цієї інформації. Імпліцитність метафори багато в чому пояснюється дією двох важливих для образного механізму факторів, а саме принципу економії і принципу загального протиставлення. Економічність образу (що розуміється також як його згорнутість, стислість, ємність, сугестивність) помічена лінгвістами давно і аналізується з різних позицій. Окремі зауваження про квантову природу образу, образ як процес згущення думки [2, с. 211], особливий вид економії думки висловлювалися вченими вже на початку цього століття.

Образ, особливо метафоричний, виконує функцію свого роду преса, ущільнювача інформації, де інформація «згортається», стискається як пружина в заводному механізмі. Будучи експресивним та економним шляхом отримання нового знання, образ сприяє конденсації різних типів інформації на порівняно невеликих ділянках тексту. Взаємодія цих двох факторів, а саме надмірності як особливої естетичної ускладненості, поліфункціональності форми і лаконічності, компресії способу, дає йому особливу ємність, глибину, створюючи сугестивність образу і, як наслідок, множинність прочитань та неоднозначність.

Метафоричний образ можна розглядати як імпліцитний текст, а буквально значення – як назву, нерозкрити тезу самого корпусу тексту, що потрібно прочитати (відновити) читачеві. Водночас образ фактично є імплікативним, що дає змогу розглядати його в рамках логічних грамастик як універсальну модель

вивідного знання. Імплікативні потенції метафоричного образу багато в чому обумовлені тим, що його зміст належить не тільки і не стільки до самих реально наявних об'єктів, скільки до відносин між відповідними поняттями, їх смисловими асоціативними комплексами, в результаті чого виводиться нове знання. Імплікативні відносини наявні на всіх стадіях породження, реалізації та сприйняття образу. Образний процес відображає різноманіття конкретних видів зв'язків, які служать зазвичай підставою імплікації: дія → результат, причина → наслідок, мета → дія, вихідне → похідне, частина → ціле, дія → суб'єкт, виконуючий її [7, с. 93]. Так, відповідно до моделі «дія → результат», образ або образну дію слід розглядати, як антецедент, а комунікативний смисловий ефект, що досягається, – як консеквент. Водночас образ сам є консеквентом, наслідком низки причин, які привели до його створення (модель «причина → наслідок»). Реалізація відносин «дія → суб'єкт, виконуючий її» в образному процесі приводить до появи прагматичних імплікацій за цією моделлю (образна дія, за допомогою якої відбувається характеристика самого суб'єкта). Відносини «мета → дія» проявляються на рівні реалізації авторської інтенції в конкретній образній дії. В структуру імплікативних залежностей включаються компоненти образу. Так, агент, виступаючи в ролі антецедента, здатний викликати вторинні, третинні дії («ехові» дії), тобто розгортається образ по лінії агенту. Чим більш несподіваним є зіставлення, чим більш прихована схожість, тим ширше мережа імплікативних зв'язків, що відкриваються, різноманітніше діапазон імпліцитної інформації, інформативніше образ.

Метафора зароджується на базі розпливчастих понять, якими оперує людське пізнання, загальних, часто важко визначених асоціацій. На перетині двох сутностей, що взаємодіють у метафоричному процесі своїми асоціативними імплікативними комплексами, виникає деяка сукупність загальних ознак, яка утворює одночасно мотиваційний базис (власне, підставу для зіставлення) і потенційну здатність розвитку образу (додаткові ознаки). Можливості імплікативного смислового розгортання в образі широкі і різноманітні, інформаційна ємність цієї галузі імпліцитного досить велика і комунікативно значуща, а межі розмиті. Для того щоби проаналізувати різні види імпліцитної інформації, створеної текстом, корисно використовувати поняття імплікативного потенціалу образу (ІП) [1, с. 41].

Імплікативний потенціал – це явище комплексне, багатопланове, обумовлене структурно-семантичними особливостями самого образу, його складових мовних одиниць і текстовими умовами реалізації. Фактично ІП – це доданок багатьох чинників, діючих у процесі породження і текстової реалізації образу; сукупність наявних засобів і можливостей щодо передачі імпліцитної інформації. За аналогією з визначенням потенціалу у фізиці можна сказати, що ІП – це величина, що характеризує силове поле образу. Таке визначення, однак, саме по собі метафоричне. Під імплікативним потенціалом у роботі розуміється здатність образу імплікувати додаткову, неявно виражену інформацію, предметно-логічного і суб'єктивно-оціночного характеру, що синтезується шляхом виведення на основі універсальних відносин дотримання та імплікації, з опорою на одиниці різних мовних рівнів, а також знання світу і тексту, значною мірою визначає комунікативний експресивний ефект образу. Як для будь-якого об'єкта зі ймовірнісними межами, для ІП метафоричного образу може бути задана визначена структура: ядро (сіміляціонал), центр (внутрішньообразні

імплікації) і периферія (інші, супутні імплікації), а також область зміни і варіювання.

Виходячи з універсальної формули імплікації $A \rightarrow B$, зазначаємо, що метафора має три основних імплікативних вимірювання. Консеквент або низка консеквента B характеризує референт (імплікації смислові, прагматичні). Консеквент або низка консеквентів B безпосередньо пов'язаний із текстоутворюючою функцією образу та його розвитком по лінії агенту. Текстовий вимір IP багато в чому обумовлений здатністю агенту викликати вторинні образні дії (за принципом «Якщо A , то B , то $C...$ »). Крім того, можливі імплікації по лінії підстави (симіляціонал). Вони пов'язані з розвитком і поглибленням ознак, за якими зіставляються агент і референт, і обумовлені потенційною здатністю симіляціонала до саморозвитку, смислового розгортання, поглиблення наміченої подібності. Крім того, експресивний ефект образу створюється як функція від цілісного контексту, і в цьому сенсі образ текстуально «безмежний» [6, с. 199].

Висновки. Як бачимо, імплікативний аспект образу багатогранний і включає імплікативні відносини різного характеру: імплікації можуть бути внутрішньо образними, що безпосередньо формують IP , і передавати важливу смислову інформацію; вони можуть бути зовнішніми, відображаючи різні відносини проходження на певних етапах породження і реалізації способу, та служать засобом зв'язку, кореляції між елементами образного і денотативного планів, що сприяють реалізації IP .

Різноманіття сучасних досліджень свідчить не тільки про безперервний, але й про зростаючий інтерес до метафори. Імплікативний потенціал метафори може виступити корисним інструментом пізнання великої області імплікованої образом інформації і розкриття всієї повноти його художнього естетичного впливу.

Література:

1. Донец С.М. О некоторых видах имплицативного развертывания образа. *Вісник Харківського державного університету*. 1999. Вип. 430. Серія «Романо-германская филология». С. 38–42.
2. Лезин Б.А. Художественное творчество как особый вид экономии мысли. *Вопросы теории и психологии творчества*. 1911. Т. 1. С. 202–243.
3. Дюбуа Ж., Пир Ф., Тринон А. и др. *Общая риторика* / пер. с франц. Москва : Прогресс, 1986. 392 с.
4. Рикер П. Живая метафора. *Теория метафоры* : сборник / пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. ; общ. ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журиной. Москва : Прогресс, 1990. С. 435–456.
5. Ричардс А. Философия риторики. *Теория метафоры* : сборник / пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. ; общ. ред. Н.Д. Арутюновой, М.А. Журиной. Москва : Прогресс, 1990. С. 44–68.

6. Телия В.Н. Метафоризация и ее роль в создании языковой картины мира. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. Москва : Наука, 1988. С. 173–205.
7. Уфимцева А.А. Лексическое значение. Принцип семасиологического описания лексики. Москва : Наука, 1986. 240 с.
8. Black M. *Models and Metaphors: Studies in Language and Philosophy*. Ithaca ; New York : Cornell University Press, 1962. 276 p.
9. Lakoff G. *The Contemporary Theory of Metaphor. Metaphor and Thought*. Ortony, Andrew (ed.). Cambridge University Press, 1993. P. 202–251.

Donets S. About the evolution of metaphor studies: from rhetoric to cognitive linguistics

Summary. The paper deals with the evolution of metaphor studies within different research schools and linguistic approaches beginning with the ancient rhetoric up to modern cognitive linguistics. The problem of metaphor is no more the pure domain of rhetoric where it was considered as one of the ornamental tropes, and has been extended beyond the limits of literature studies and linguostylistics. Interesting results have been received at the crossing of pragmalinguistics, psycholinguistics and cognitive linguistics. The concepts of metaphor as the interaction of constituent elements and processes have become transitional from understanding metaphor as a solely language phenomenon to considering the universal cognitive mechanism of metaphor. The theory of conceptual metaphor considers metaphor as mapping or projection of information from source domain to target domain resulting in certain conceptual sub-projections. Each of interacting entities possesses its own figurative associative implicative complex of background knowledge. Linguistic researches of recent years increasingly focus on implicit information, namely, implicit nature of metaphor. Implicitness of metaphor results from two important factors: the principle of economy and the principle of general juxtaposition. Image is implicative in itself which enables to describe it within logical grammars as a universal model of deduced information. To better analyze different types of implicit information the notion of image implicative potential (IP) is introduced. The implicative potential is defined as the ability of an image to convey additional information, not expressed directly, of factual-logical and subjective evaluative character which is deduced on the basis of universal relations of deduction – implications based on language means of different levels as well as information about the world and the text, and determines, to a large extent, the communicative expressive effect of image. Like any object with probabilistic parameters, the implicative potential of metaphor can be determined through a certain structure: nucleus (ground), center (inner figurative implications) and periphery (other associated implications) as well as the random area of variation.

Key words: implicative potential, theory of interaction, implication, cognitive metaphor, antecedent, consequent.